

A szerény nyomdai készlettel rendelkező csíksomlyói Ferences-tipográfia találékonyságáról a 17–18. században

Bánfi Szilvia

A kézisajtó korában a 17–18. századi magyarországi nyomdászok az alapított forrás hiányában alapított műhelyeik elégtelen felszereltségét szakmai tudásuk kiaknázásával, találékonysággal és leleményességgel egészítették ki. Ennek tipikus példáját a 17. század utolsó harmadában alapított csíksomlyói Ferences-nyomda gyakorlatta kapcsán kívánjuk szemléltetni.¹

A 17. századi erdélyi fejedelemség területén a vallási és politikai berendezkedésnek megfelelően a nyomdák döntően protestáns (lutheránus, kálvinista és unitárius) kézben voltak. Kivételt az erdélyi fejedelmek által támogatott román nyelvű, cirill betűs könyveket kiadó ortodox érsekség tipográfiája képezett, amely az 1648–1656 között működő fejedelmi nyomda megszűnése után Gyulafehérvár mellett Szászsebesben és Szebenben is nyomtatott a század folyamán.² Ebben az időszakban a katolikus vallás a protestáns vezetésű fejedelemség keleti felében megtűrtten létezett. A katolikusok nem tarthattak iskolákat, a magasabb szintű papi képzést csak Erdélyen kívül tudták megoldani. Ez az állapot a század végéig fennmaradt, s 1699-ben szűnt meg, amikor

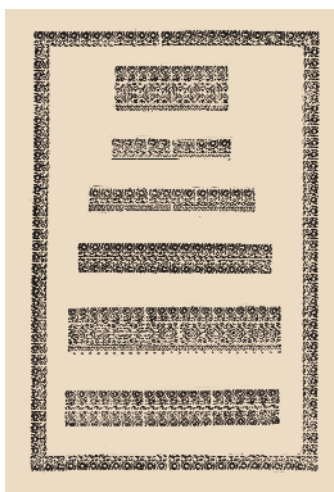
I. Lipót eltörölte a katolikusok ellen hozott törvényeket, és a vallásszabadságot Erdély katolikusaira is kiterjesztette.

A Nagyszombatból kiinduló rekatolizáció, Pázmány Péter fellépése és nézeteinek nyomtatásban való terjedése azonban a protestáns fejedelemségben is érezte hatását. E folyamatok következményeként a század utolsó negyedében, I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem uralkodásának időszaká-

kódásával feltehetően már 1675-ben felállított nyomda a katolikus vallásukhoz évszázadokon át folyamatosan ragaszkodó székelyek olvasmányigényét ettől kezdve helyben nyomtatott könyvekkel láthatta el.

Kájoni János³ 1676. év elején a kényvsajtó engedélyeztetését kérte Rómától, amelyet utólagosan június 22-én kapott meg. Figyelmet érdemlő tény, hogy a csíksomlyói Ferences-tipográfia, a magyarországi és az erdélyi nyomdákhoz hasonlóan, nem folyamosított császári, királyi vagy fejedelmi engedélyért alapításakor. Nyomatató műhelyének felállításához kizárólag egyháznak hozzájárulását kérte csak.

A tipográfia alapításával legfőbb célját, az 1674. év végére elkészült *Cantionale Catholicum* című énekszöveggyűjteményének, az erdélyi katolikus ősi énekhagyományokat őrző énekeskönyvnek kinyomtatását valósította meg. E nyomtatvány megjelenését 200 forinttal támogató csicsókeresztúri Torma István, Belső-Szolnok vármegyei főispánhoz írt ajánlólevelében Kájoni János említi: „most nagy fáradtsággal és költséggel újontán hozatott Typographiámnak első zsengejét Kegyelmednek szentelem, ...”⁴ Sajnálatosan nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal,

ban kezdte meg működését az első katolikus alapítású nyomtatóműhely a Székelyföldön. Közelebről Csíkban, a Szent István királyról elnevezett ferences rendtartomány csíksomlyói kolostorában. Kájoni János ferences szerzetes személyes közremű-

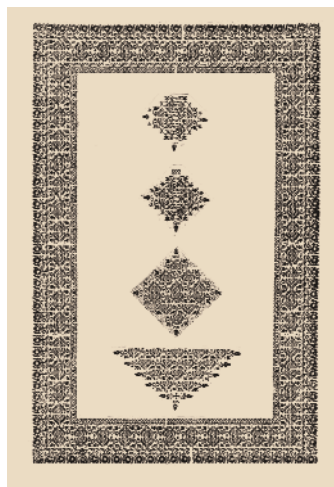
hogy Kájoni mekkora összegért és hol vásárolta a nyomdai felszerelést. A nyomdai anyag összehasonlító vizsgálata alapján kizárható, hogy a Szászföldről vásárolta volna a készletet. Ugyanakkor a nagyszombati Akadémiai (Egyetemi)-nyomda anyagával egybevetve a felszerelést, megállapítható a kapcsolat Csíksomlyóval. Abból, hogy a Ferences-tipográfiának sem a teljes betűkészlete, sem a cífraínak többsége nem egyező a nagyszombati officina készletével, továbbá mivel a közös nyomdai anyagot sem Csíksomlyóval egyszerre kezdték alkalmazni, arra következtetünk, hogy az új nyomdai készleteket a két nyomtató műhely viszonylag közeli időkorban közös bécsi forrásból, de egymástól függetlenül is beszerezhetette.

A kérdés pontos tisztázása még további kutatást igényel.

A csíksomlyói kolostorban berendezett felszerelés szerénynek mondható. Ez különösen igaz az igen csekély számú illusztrációra. A nyomtató műhely a 17. századi tevékenysége alatt ugyanis összesen tíz darab könyvdíszszel és egy iniciálésorozattal rendelkezett. A 18. század első felében 21 könyvdíszszel és négy iniciálésorozattal bővült a nyomdai anyag. A díszek közül nem mindegyik volt része annak a felszerelésnek, amellyel a *Cantionale Catholicum* nyomtatását megkezdték 1676-ban. Feltehetően helyi mesterekkel készítették el azt a két fametszetet, amely majd csak az 1680-as évektől látható a somlyói nyomtatványokban.⁵ Az egyszerű kivitelezésű, naiv stílusú metszetek utóla-

gos megrendelésének oka a rendelkezésre álló csekély számú könyvdíszkészletnek bővítése lehetett. S úgyszintén a kinyomtatandó kötetek díszítését segítette a felszereléshez tartozó 14-féle nyomdai cifra.

Kájoni János nemcsak a nyomdai felszerelést teremtette elő, hanem Kassai András személyében nyomdászról is gondoskodott.⁶ Felmerülhet annak lehetősége is, hogy

Kassai személye és a nyomdai anyag beszerzési forrása között összefüggés lehetett.⁷ A fiatal tipográfus ugyanis már Csíksomlyóba költözése előtt – talán Kassán? – nagyszerűen elsajátíthatta a nyomdászat mesterségét. Bizonyítja ezt a *Cantionale Catholicum* szép tipográfiai kivitelezése. Mesterségbeli jártasságát mutatja az ott alkalmazott mód, ahogy a két hasábra nyomtatott szövegrészeket a függőlegesen szedett szavakkal egymástól elválasztva tagolta. Leleményességét, ahogyan a hiányzó könyvdíszek helyettesítésére

cifrákból kombinált díszeket. Ezeknek öntött, mozgatható darabjaiból a nyomdász jó érzékkel ízlésének és gazdag fantáziájának megfelelően számos variációban kiszedte a hiányzó fejléceket és záródíszeket, létrehozva így a könyvdíszek bőséges változatát. Ily módon tudta pótolni a korban elterjedt, de a Ferences-nyomda anyagából hiányzó fametszetes címlapkeretet, és bővíteni a csak

egy iniciálésorozattal álló díszes kezdőbetűk választékát. Megfelelve ezáltal az olvasók igényének, akik szerették és megkívták az egy lapra szedett szöveg díszítő elemmel való tagolását. Ez a tipográfiai szerkesztés számukra ugyanis nagyban megkönnyítette az olvasást.

A nyomdai cifra (más néven körzet) a kézművesség korának sajátos díszítési eszköze volt.⁸ Az öntött, mozgatható betűhöz hasonló eljárással készült. Nem kötődött a nyomtatott szöveg tartalmához, mint a könyvillusztrációk többsége. A legtöbb-

szőr csak ornamentális elemekből álló nyomdai cifrák használata éppen ezért általánossá vált. A tipográfusok között széles körben elterjedt népszerű eszköz lett századokon át. Ugyanis számukra végtelen lehetőséget biztosított fantáziájuk, valamint ízlésüknek megfelelő újabb és újabb könyvdíszek kombinálására. Az öntött, mozgatható betűk mellett ezért a nyomdai cifrák a tipo-

grafiai készlet elengedhetetlen részét képezték.

Így történt ez a csíksomlyói ferencesek klostromában működő nyomda esetében is, miként ezt az előzőekben már említettük. A kevés számú, leginkább arab motívumok kicsinyített másait megörökítő csupán három, esetenként öt különböző nyomdai cifrából összeállított díszítő elem számos változatot eredményezett. Kassai András, majd

követői alkalmazták őket fejlekként, záródíszként. Keregettek velük a díszíteni kívánt címlapokat, és ha kellett, egy-egy nagyobb méretű betű köré illesztve így hozták létre a hiányzó iniciálét pótló díszes kezdőbetűket. Ennek a módszernek az alkalmazásával sikerült megoldani a szerény adottságokkal rendelkező nyomtató műhelynek, hogy mégis szép, ízléses kiállítású nyomtatványokkal örvendeztesse meg olvasóit.

E gyakorlat a nyomda későbbi időszakában, a 18. században is folyamatos volt. Az eredeti 14 féle, a Kájoni által vásárolt készletbe tartozó nyomdai cifrát a század ötvenes éveiben is használták még, amelyeket az újabb beszerzésű kevés számú társaikkal kombináltak.

Ugyancsak Kassai András érdeme, ahogyan megoldotta a Kájoninak oly fontos, nélkülözhetetlen öntött, mozgatható hangjegyek pótlását a *Cantionale Catholicum* megjelenését követően. Ennek az eljárásnak lényege az, hogy előbb négy sorban, azonos távolságra és méretben vonalakat nyomtattak, majd a második menetben az általuk „fabrikált” hangjegyeket ezekre rányomtatták. Az eljárásnak köszönhetően a kottákba a szükséges betűt vagy szövegrészeket is be lehetett illeszteni az adott helyen a megfelelő méretű vonalszakasz elhagyásával.⁹ Az ily módon készített négy soros vonalrendszer azonos a Kájoni-féle kéziratos kottákkal, amelyek ugyancsak négy sorosak.¹⁰ Szemben a korabeli gyakorlatnak megfelelő öntött, mozgatható ötsoros kottákkal.

The image shows a page from a musical score. At the top, the title reads "MODUS, BENEDICAMUS, ET ANTIPHONAS INTONANDI. NATIVITAS DOMINI". Below the title is a decorative border. The music is written on several staves. The lyrics are: "Christus natus est nobis: Venite adoremus. PSALMUS. Venite exultemus Domino, jubilemus Deo salutaris nostro: praecurramus faciem eius in confessione, & in psalmis jubilemus eius. sic consequenter." The page is framed by a decorative border.

A nyomtatott kotta megszerkesztésében Kassai András közreműködése mellett a zenei ismeretekkel rendelkező Kájoni Jánosnak is személyes szerepe lehetett. Ismeretes, hogy énekeskönyve 1676-ban kották nélkül jelent meg. A dallamok lejegyzésének hiányát akkor nótautalásokkal pótolta. A Kassai András által kifejlesztett eljárással azonban a *Cantionale Catholicum* 1719. évi második kiadása¹¹ már kottákkal jelent meg,

amelyet a somlyói nyomdász-utódok készítettek el.¹²

A szerény nyomdai készlettel rendelkező csíksomlyói Ferences-tipográfia, követve a 17–18. században általánosan elterjedt gyakorlatot, a rendelkezésére álló kevés nyomdai cífrából találékonyságuk és gazdag fantáziájuknak köszönhetően ízléses, szép kiállítású, tipográfiai szempontból igényes nyomtatványokat tudtak megjelentetni.

E munkák joggal váltanak ki

ma is elismerést az utókorból. Továbbá szintén csodálattal adózhatunk annak a leleményességüknek is, amelynek köszönhetően öntött, mozgatható hangjegyek hiányában megoldották a 17. század legterjedelmesebb énekgyűjteményének, a katolikus énekkultúrát évszázadokra meghatározó Kájoni-féle énekeskönyvnek kottával kiegészített megjelentetését, immár a 18. század második évtizedében.

- 1 A szerző kutatásait az OTKA K-68257. sz. programja támogatta.
- 2 V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Budapest. 1999, 142–146.
- 3 Kájoni (Kajoni) János (1629/30–1687) csíki ferencrendi szerzetes, tudós, egyházi szerző, fordító, vers- és zeneszerző, orgonaépítő, orgonista, nyomdaalapító. Szinnyei nagykájoni születésüként és Kájoni Gábor néven említette őt. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. köt, Budapest 1897, 802. – Életrajzát újabban részletesen tárgyalta, a pontatlanságokat kiigazította P. P. BENEDEK Fidél: *Csíksomlyó* (tanulmányok). Sajtó alá rend. és bev. SAS Péter. Kísérő tanulmány és bibliogr. P. PAP Leonárd, Kolozsvár 2000, 349–504.
- 4 RMK I 1188 **4b
- 5 A Szűz Máriát ábrázoló, virágokkal övezett, ovális embléma mérete 58 × 45 mm. Első előfordulásának (RMK I. 1329 q1b) dátuma 1685. A feltehetően készítésekor keletkezett sérülése – átlósan tapasztalható vékony törésvonal – ellenére a 18. század első harmadában még használatban volt. A parkányból ki-növő fa jobb- és baloldalán ülő angyalokat ábrázoló fametszet mérete 28 × 36 mm. Dátumhoz köthető első előfordulása (RMK I 1517a B8a) 1683-ban volt. Ugyancsak alkalmazták a 18. század harmincas éveigi.
- 6 GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Szent Bonaventura, Cluj-Kolozsvár 1930, 188–189, 525. – A csíksomlyói nyomda első vezetője, a magyarországi születésű – neve alapján feltehetően kassai származású – Kassai (Cassai) András (1652?–1705) 24 éves volt, amikor Kájoni énekeskönyvének kinyomtatását elvállalta. A lutheránus vallású nyomdász csíkkarcfalvi P. Literati vagy Nagyboldogasz-szonyfalvi Bonaventúra térítésének hatására 1679. november 19-én csatlakozott a Szent Ferenc rendhez, s hamarosan pappá szentelték. 1684-ben mint páter szerepel. Misszionáriusként rövid időt töltött Brassóban. Haláláig (1705. január 27.) vezette a nyomdát.
- 7 P. PAP Leonard: *Erdélyi ferences nyomdák és kiadók*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda 2009, 10. – P. Pap Leonard feltételezi, hogy Kájoni az 1671. évi magyarországi útja során Kassai András személyében nyomdászról is gondoskodott.
- 8 V. ECSEDY Judit: *Nyomdai cífrák – évszázadokon át*. In: *Könyvek által a világ...* Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére. Szerk. BÁNYAI RÉKA, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely 2009, 113–130.
- 9 *Calendarium. In quo dies sanctorum, ... végén található Modus, Benedicamus et antiphonas intonandi* című kottákkal ellátott zenemű töredék (RMK II 1517a C3a).
- 10 FORRAI Magdolna: *Egy ismeretlen Kájoni-kézirat*. = *Magyar Könyvszemle* 1972, 92.
- 11 PETRIK II. 308.
- 12 Kassai András nemcsak a nyomda vezetését látta el, hanem a sokszorosító munkában segédkező, könyvkötő laikus testvérek közül többeket bevezetett a nyomdászat mesterségébe is. Név szerint ismert tanítványa Fr. Balogh Leó, aki 1729. január 9-ei haláláig dolgozott a nyomdában. Kassai mellett ő is együttműködhetett Kájoni Jánossal az 1680-as években a nyomdából kikerülő munkák kinyomtatásánál.